

Vereniging voor Terpenonderzoek

VAN WIERDEN EN TERPEN

Nieuwsbrief nummer 18 (maart 2013)

Bloeiend terpenonderzoek heeft goede vooruitzichten

De afgelopen vier jaar zijn maar liefst zes steilkanten in Friesland archeologisch onderzocht. De laatste onderzoeken vonden afgelopen jaar plaats ten zuiden en ten oosten van Dronrijp. Een blik terug en een blik vooruit door projectleider **Johan Nicolay** en provinciaal archeoloog/hoogleraar terpen en wierden **Gilles de Langen**.

Het is de zomer van 2006 als in Anjum voor het eerst sinds de opgravingen in Dongjum (1998) en Peins (1999) weer een steilkant op Friese bodem wordt blootgelegd. Zoals vele bezoekers zich vermoedelijk nog kunnen herinneren, was het profiel van ongekende schoonheid: over een lengte van meer dan 200 m waren mestlagen, ophogingslagen, randen van netjes gestapelde plaggen en een dijklichaam van gestorte en aan de buitenzijden gestapelde plaggen zichtbaar. De opgraving is ondertussen gepubliceerd en bleek de opmaat voor een ongekende bloeiperiode in de terpen-archeologie.

Inhoudsopgave

4 Zodenhuis Firdgum krijgt steeds meer gestalte
6 Terp Berlikum aangekocht door provincie Fryslân
8 Sieraden bevatten almandijn uit India en Oost-Afrika
9 In memoriam dr. Jurjen Bos
11 Publieksruimte bij depot bodemvondsten
12 Land van Ontdekkingen
13 De weinig bekende wierdenvorser W.K.J. Schoor
15 Jaarrekening 2012 en Verenigingswinkel
16 Colofon

Foto 1: De net blootgelegde de steilkant te Dronrijp-Zuid, gezien vanuit het oosten. Rechts het intacte en links het afgegraven terpdeel.
Foto: J. van Gent

Na het succes van Anjum waren de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de RuG bereid een vijfjarig project te financieren, waarbij de eerste vier jaren elke zomer een steilkant in Friesland zou worden onderzocht. Achtereenvolgens waren dit Achlum (2009), Jelsum (2010), Oosterbeintum (2011) en Dronrijp-Zuid (2012). In het kader van het Nederlands-Duitse Interreg-programma 'Land van Ontdekkingen' kon het project zelfs worden uitgebreid, zodat twee extra terpen konden worden onderzocht: Firdgum (2011) en Dronrijp-Oost (2012). Van de onderzoeken in de jaren 2009-2011 is in eerdere nieuwsbrieven van de Terpenvereniging reeds verslag gedaan; hier zullen kort de resultaten van het onderzoek uit 2012 worden toegelicht – gevolgd door een korte blik op de toekomst van het terpenonderzoek.

Lees verder op pagina 2

Foto 2: Een enorme dobbe in het profiel van Dronrijp-Zuid. De dobbe dateert uit de late ijzertijd en Romeinse tijd, en is geleidelijk met mest, afval en klei opgevuld.

Foto: J. van Gent

Het onderzoek in Dronrijp-Zuid

In juni 2012 is gedurende een periode van drie weken een circa 80 m lange steilkant van een terp direct zuidelijk van Dronrijp onderzocht, als onderdeel van het meerjarige project (foto 1). Deze locatie is enerzijds interessant omdat de betreffende terp op de oudste kwelderwal van het Boornbekken ligt (terwijl eerder onderzoek in Firdgum zich al op de jongste kwelderwal in dit bekken richtte), en anderzijds omdat de terpenrij van Hatzum-Dronrijp wordt gekenmerkt door relatief rijke nederzettingen gedurende de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (o. a. Romeinse *terra sigillata* uit Hatzum en een vroeg zevende-eeuwse goudschat uit Dronrijp). Hoewel de blootgelegde steilkant de terp vrij centraal aansneed, bleef de oudste bewoning buiten beeld en werden in het profiel vrijwel uitsluitend sporen uit de periode van de late ijzertijd tot de midden-Romeinse tijd aangetroffen. Daarmee bleef onbekend of men bij de start van de bewoning, vermoedelijk in de midden-ijzertijd, gelijk een podium heeft opgeworpen.

Toch was het profiel spectaculair dankzij de aanwezigheid van een gigantische dobbe voor vee, met een diepte van 2,5 m en een doorsnede van ruim 30 m (foto 2). Deze werd aan de ene zijde begrensd door de flank van een huispodium, en aan de andere zijde door een vermoedelijk rondom aangelegde wal van gestorte plaggen. Bijzonder zijn verder een overspoelde akkerlaag (keerploeg) uit de ijzertijd en een verspoelde turf die in de top van het wadzand is aangetroffen en veel ouder kan zijn. Om vast te stellen of de terp, zoals verwacht, ook in andere perioden is bewoond en of de bewoning zich door de tijd heen over de terp heeft verplaatst, is besloten de akker op het nog intacte terpdeel direct noordelijk van de steilkant systematisch af te lopen (foto 3) – iets wat in Friesland in deze

intensiteit nog niet eerder is gebeurd. Onder leiding van Marco Bakker zijn 36 vakken van 20 x 20 m uitgezet. Binnen elk vak zijn *alle* vondsten verzameld, waaronder veel aardewerk, dierlijk bot en ook puin. Hoewel terpaardewerk uit de late ijzertijd tot midden-Romeinse tijd domineert, is ook geometrisch versierd aardewerk uit de midden-ijzertijd aangetroffen, evenals *terra sigillata* uit de Romeinse tijd en zowel handgevormd als gedraaid aardewerk uit de vroege middeleeuwen. Het verzamelde materiaal wordt momenteel door studenten van het GIA onderzocht.

Het onderzoek in Dronrijp-Oost

Een kleine drie maanden later is van midden september tot midden oktober een tweede steilkant, nu oostelijk van Dronrijp onderzocht, dit keer als onderdeel van 'Land van Ontdekkingen' (foto 4). Ondanks de vaak barre weersomstandigheden konden twee haaks op elkaar staande steilkanten van het nog restende terprestant in een periode van vijf weken worden blootgelegd (totale lengte 120 m). Hoewel in het verleden meer dan driekwart van de terp is afgegraven, was voor het steilkantonderzoek over deze locatie werkelijk niets bekend. Nieuwsgierig maakte vooral ook de ligging van deze terp, direct *achter* de kwelderwal waarop Dronrijp-Zuid ligt, waarbij de vraag was of de bewoning gelijke tred had gehouden met de bewoning op de wal, of dat deze in dit wat lager gelegen gebied iets later of juist vroeger was gestart? Helaas gunden de steilkanten hier evenmin als te Dronrijp-Zuid een blik op de oudste kern. Van een podium dat van de late ijzertijd tot in de midden-Romeinse tijd is bewoond, kon alleen de flank worden herkend. Oudere vondsten bleven beperkt tot enkele scherven uit de midden-ijzertijd. Ook hier werd de winst vooral op andere terreinen geboekt. Interessant is bijvoorbeeld dat de top van

Foto 3: Marco Bakker en Reinder Visser tijdens het systematisch aflopen van het nog intacte terpdeel te Dronrijp-Zuid.

Foto: J. van Gent

Foto 4. De Steilkanten van Dronrijp-Oost in vogelvlucht. Goed te zien is dat de terp voor driekwart is afgegraven

Foto: F. de Vries, Toonbeeld te Stiens

dit podium is geëgaliseerd en als akker is gebruikt, vermoedelijk nadat deze na het vierde-eeuwse bewoningshaat opnieuw in gebruik is genomen. Belangrijk is ook de vondst van een op de akker opgetrokken huis dat werd opgevolgd door een tweede en vervolgens een derde, alle drie met nog goed herkenbare zodenwanden, te dateren in de Merovingische periode (foto 5). Vermoedelijk in de Karolingische periode lijkt de bewoning zich vervolgens naar de terpf flank te verplaatsen; alleen in het meest oostelijk deel van het profiel zijn sporen uit deze periode aangetroffen.

Pieken en dalen

Het onderzoek naar terpen en wierden kent een lange geschiedenis, met vele pieken en even zoveel dalen. Na het vroegtijdig beëindigen van het welbekende Frisia-project, alweer dertien jaar geleden, vormt het steilkantonderzoek een belangrijke impuls voor een nieuwe periode van bloei. Minstens zo belangrijk is dat met het beëindigen van het steilkantonderzoek te velde – en het flankerende Interreg-project – alweer nieuw veldwerk is geïnitieerd. Zo zullen nog dit jaar twee promovendi worden aangesteld. Deze gaan zich respectievelijk richten op de zogenaamde terpzolen in Friesland (de basis van afgegraven terpen of terpdelen), en op de vroege ontginningen van het klei-op-veen en veengebied in het zuiden en oosten van deze provincie. Beide onderzoekers zullen de komende drie jaren elke zomer een opgraving uitvoeren. Daarnaast zullen de komende drie jaren in het teken staan van de uitwerking van het jongste steilkantonderzoek, waarbij ook de opgravingen van Dongjum en Peins aandacht zullen krijgen. Het streven zal zijn om daarbij zoveel mogelijk jonge onderzoekers aan te laten schuiven, opdat de kans op continuïteit van terpenonderzoek op de middellange termijn zo groot

mogelijk wordt. Mede om deze reden worden momenteel verschillende scripties over het terpen- en wierdengebied geschreven. Sophie Thasing heeft het importaardewerk uit Ezinge onderzocht en werkt samen met Tineke Volkers aan de publicatie van de versierde *terra sigillata* uit Friesland. Daarnaast richt Theun Varwijk zich op de ruimtelijke ontwikkeling van terpen, zoals deze in de onderzochte steilkanten en ouder onderzoek is waar te nemen, terwijl Marco Bakker de in januari en februari van vorig jaar uitgevoerde opgraving van een ontginningsnederzetting en latere kleiterp in het klei-op-veengebied bij Arkum uitwerkt. Tot slot schrijft Niels Dekker een scriptie over de zoetwatervoorziening in het kweldergebied en richt

Foto 5. Detailopname van de nog resterende zodenwand in het profiel van Dronrijp-Oost. De wand ligt direct op een akkerlaag uit de volksverhuizingstijd en is in de Merovingische periode te dateren.

Foto T. Varwijk, RUG/GIA

Foto 6: Groepsfoto van het opgravingsteam in Dronrijp-Oost. Foto: J. van Gent

Paulien Schrijver zich op het gebruik van zogenaamde komforen in het middeleeuwse veengebied. Tot slot zijn er nog de promotieonderzoeken van Mans Schepers en Daniël Postma, respectievelijk over de vegetatie en exploitatie van de Fries-Groningse kwelder, en over zodenbouw in het zuidelijke Noordzeegebied. Onderdeel van het laatste onderzoek vormt de spectaculaire reconstructie van een zodenhuis bij Firdgum (zie hiernaast en verder). Al met al genoeg nieuw onderzoek door jonge onderzoekers om nog jaren vooruit te kunnen!

Dankwoord

Het onderzoek van de vele honderden meters aan terpprofiel die de afgelopen jaren zijn blootgelegd, geschaafd, gefotografeerd, getekend en beschreven, was niet mogelijk geweest zonder de inzet van een team enthousiaste vrijwilligers, studenten en medewerkers van het GIA (foto 6).

Speciale dank gaat hierbij uit naar een vaste kern van enthousiastelingen: Johannes Bloem, Reinder Visser, Henk Baron, Marius Lutgendorff, Akkie Visser, Jan Veltman, Sander Tiebackx, Robert Kusters, Johan van Gent, Theun Varwijk, Marco Bakker, Paulien Schrijver, Sophie Thasing, Niels Dekker, Lars-Arvid van Sambeek en Jos Welbedacht.

Daarnaast zijn wij dank verschuldigd aan de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen voor de financiële middelen die dit alles mogelijk maakten.

Johan Nicolay is docent middeleeuwen aan het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân en sinds 2011 hoogleraar terpen en wierden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Zodenhuis Firdgum krijgt gestalte

Van 20 augustus tot en met 23 november 2012 is in het Friese Firdgum gewerkt aan de reconstructie van een vroegmiddeleeuws boerderijgebouw: een stalgebouw met muren van graszoden, zoals rond 700 n. Chr. in het terpengebied te vinden moet zijn geweest. Het Zodenhuisproject, dat mede door de Vereniging voor Terpenonderzoek financieel ondersteund wordt, is een initiatief van het streekmuseum en archeologisch steunpunt Yeb Hettinga Skoalle en wordt uitgevoerd onder leiding van het Terpen centrum van het Groninger Instituut voor Archeologie (Rijksuniversiteit Groningen). Door **Daniël Postma**.

Tot nu toe hebben 49 vrijwilligers meegebouwd aan het zodenhuis, deels collega- en amateur-archeologen, archeologiestudenten en scholieren, maar vooral ook geïnteresseerden uit de omgeving. De werkzaamheden in het veld zijn aangestuurd door archeologiestudenten Gijs Nieuwlaat en Paulien Schrijver, die ook de dagrapporten hebben bijgehouden.

Eerst is een huispodium opgeworpen; een stukje nieuwe terp van 10 x 20 m, ruim een halve meter hoog. Het podium heeft een rand van gestapelde zoden en een vulling van aangestampte klei. Midden bovenop het podium zijn de muren van het stalgebouw opgetrokken. De symbolische 'eerste zode' is op 7 september gelegd door wethouder Twerda van cultuur van de gemeente Franekeradeel.

Foto van de binnenzijde van het zodenhuis. Om een indruk te geven van de schaal: vrijwilliger Albert Janssen (rode jas) is ruim 2 m lang. Foto: GIA

Het gebouw meet 6,5 x 17,2 m aan de buitenzijde (4,5 x 15 m binnen) met een omloop op het podium van ongeveer anderhalve meter breedte. Drie deuropeningen zijn de enige onderbrekingen in de 1 m dikke muur. Op 1,8 m hoogte zijn de deuropeningen met houten lateien overspannen, waar bovenop nog twee lagen zoden zijn gelegd. De totale muurhoogte komt uit op ruim 2 m. De kapconstructie bestaat uit acht driehoekige spanten die elk een stijve eenheid vormen, met een trek balk onderin en dubbele hanenbalk op 2/3 hoogte. Aan beide korte zijden van het dak is een extra spant schuin geplaatst om de eindschilden te vormen. In de lengterichting zijn de spanten met een nokbalk en aan weerszijden vier rijen gordingen met elkaar verbonden. Hier bovenop komen de sporen te liggen, die het dakbedekkingsmateriaal moeten ondersteunen. Het hout voor de kap is van eiken afkomstig uit Gaasterland. Hier zaten ook een paar stammen van circa 50 cm dikte bij, die met de hand – dat wil zeggen met bijl, moker en kloofwiggen – in achten zijn gekloofd. Deze circa 10 cm dikke planken vormen de muurplaten, die het gewicht van de kap gelijkmatig over de lengte van de zodenwand verdelen.

Verzakking dreigde

De bouwwerkzaamheden hebben veel last onderzonden van het slechte weer van afgelopen najaar. Bleef het in heel Nederland nog relatief droog, uitgerekend in Noardwest Fryslân heeft men de afgelopen decennia niet zo'n nat najaar gehad (aldus de lokale agrariërs). Door de nattigheid kon het bouwterrein slechts over pallets en steigerplanken betreden worden en waren de zoden tegelijkertijd heel zwaar en kwetsbaar. Het vocht in de zoden maakt dat de muren nu nog te flexibel zijn om zwaar belast te worden. Aan een zijde van het gebouw dreigde een verkeerd belast muurdeel zelfs te gaan verzakken, maar hier kon gelukkig op tijd worden ingegrepen.

Het huispodium, met langsij een hellingbaan. De jalons geven de buitenste hoekpunten van het zodenhuis aan.

Foto: GIA

Gijs Nieuwlaat plaatst de balken die de deur in het stalgedeelte overspannen.

Foto: GIA

Toen na twee weken uitloop ook de vorst in aantocht was, is besloten een winterstop in te lassen, zodat de muren eerst goed kunnen uitdrogen en het dak bij comfortabele temperaturen kan worden afgebouwd.

Er is veel ervaring opgedaan door zelf met de gebruikte bouwmaterialen te werken. Zo blijkt het stapelen van de zoden met de graszijde onder, zoals we bij opgravingen vrijwel altijd zien, sneller te gaan en een stevigere muur op te leveren dan wanneer het gras aan de bovenzijde wordt gelegd. Dat komt doordat de onderzijde van zoden dan gemakkelijk en beter kan worden afgevlakt ter voorbereiding op de volgende laag. De meest waardevolle les is waarschijnlijk dat muren van kwelderzoden erg sterk zijn. Het gebouw is weliswaar nog niet af, maar de muren zijn zo stevig dat een dakdragende functie zeker tot de mogelijkheden moet hebben behoord. Voorwaarde is wel dat de muren recht staan en goed droog zijn.

Publieksactiviteiten

In de Maand van de Geschiedenis (oktober) zijn verschillende publieksactiviteiten georganiseerd rondom het zodenhuis, waaronder lezingen over dierengebruik in het terpengebied (door Wietske Prummel) en de steilkantopgraving in Firdgum in 2011 (door Marco Bakker). Een determinatiedag in samenwerking met Evert Kramer (vooreen Fries Museum) heeft veel nog onbekende detectorvondsten uit de omgeving van Firdgum opgeleverd, die door studenten van Johan Nicolay zijn gefotografeerd en in een database zijn opgenomen. Heel bijzonder was de open dag op twee locaties, waarbij bezoekers zowel het zodenhuis in aanbouw konden zien als de resten van originele zodenhuizen in het terpprofiel bij de opgraving Dronrijp-Oost.

Trijneke Sibma, ouderejaars archeologiestudente aan het GIA, heeft het afgelopen najaar de

inrichting van het zodenhuis en een expositie over zodenbouw in het Yeb Hettinga Museum voorbereid. Ze is hierbij begeleid door Nelleke IJssennagger, conservator bij het Fries Museum. Verschillende gebruiksvoorwerpen zijn al in de maak, waaronder de deuren voor het zodenhuis, kogelpotten en vroegmiddeleeuwse kledingstukken. Een fraaie afsluiter van de bouwperiode was de uitreiking van de Waddenacademieprijs 2012 voor beste Masterscriptie. Deze is op de laatste bouwdag aan mij uitgereikt voor de wetenschappelijke onderbouwing van de reconstructie. Het is een waardevolle aanmoediging voor mijzelf om het onderzoek naar zodenhuizen voort te zetten, maar er spreekt ook waardering uit voor het harde werk dat in Firdgum vooral door de vele vrijwilligers is verzet.

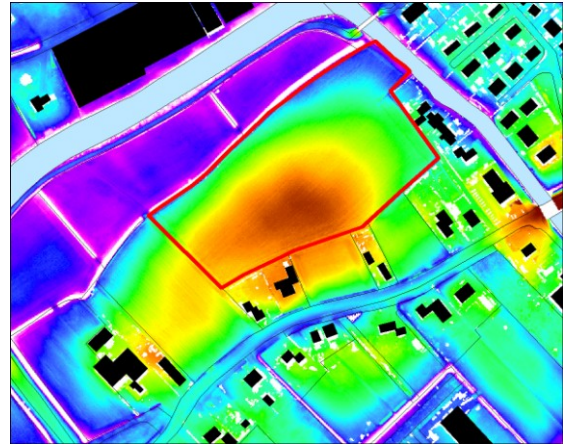
Verwacht wordt dat we de bouw in mei 2013 kunnen hervatten, wanneer de muren verder hebben kunnen opdrogen. Controlemetingen wijzen uit dat de muren ongeveer 1 cm per maand inklinken en gelukkig niet in zijwaartse richting verzakken. De werkzaamheden zullen zich richten op de afwerking van de muren, het afbouwen en bedekken van het dak en de inrichting van het zodenhuis en de bijbehorende expositie. Voor de opening streven we naar een datum in juni.

Noot

Het Zodenhuisproject wordt financieel ondersteund door Provincie Fryslân, Gemeente Franekeradeel, Stichting Woudsend anno 1816, Prins Bernhard Cultuurfonds, Je Maintiendrai Fonds, de Boelstra-Olivier Stichting en de Vereniging voor Terpenonderzoek. Het project wordt uitgevoerd in samenwerking met Omrop Fryslân, Wirotext Kraanverhuur, Fame Architectuur & Stedenbouw, Ingenieursbureau Goudsticker-De Vries, Fries Museum, It Fryske Gea, Staatsbosbeheer, Koninklijke Saan en ARRE Remaining History.

Aanblik op het zodenhuis vlak voor de winterstop. De kapconstructie is al voor een groot deel opgebouwd en steunt volledig op de zodenmuur. Foto: GLA

Hoogtekaart (AHN) van de terp naast Berlikum. Het aangekochte terrein is rood omlijnd.

Terp Berlikum aangekocht door provincie Fryslân

Zoals in deze nieuwsbrief al eerder is belicht, probeert de provincie Fryslân de erosie van terpen die onder een akker liggen, tegen te gaan. Om dat doel te bereiken heeft zij samen met het Rijk het *Terpenproject Fryslân* opgestart. De beschikbaar gestelde financiële middelen zijn ondergebracht bij het Nationaal Restauratie Fonds. Met de gelden kunnen akkerbouwers gecompenseerd worden wanneer zij hun bedrijfsvoering ten gunste van de archeologie aanpassen. De provincie kan ook terpen aankopen, wanneer een eigenaar zijn terp te koop aanbiedt. De huidige gebruiker/-eigenaar is aan zet: de beschermende maatregelen worden namelijk alleen uitgevoerd op basis diens vrijwillige medewerking.

Naar aanleiding van eerdere berichtgevingen heeft de heer Born, agrariër te Berlikum, met de provincie contact opgenomen. Omdat hij zijn bedrijf wilde afbouwen en het project hem sympathiek was, bood hij zijn direct ten westen van het dorp gelegen terp te koop aan. Het gaat om een goed zichtbaar, ruim 2 hectare groot deel van een terp die nog groter is en zich langs de zuidelijke rand en in westelijke richting verder uitstrekt.

Vooruitlopend op de onderhandelingen is de terp door RAAP onderzocht. De boor wees uit dat de terp, en zeker het aangeboden deel, in goede staat verkeert. Bijzonder is de constatering dat de terp – of in elk geval het overgrote deel ervan – uit de middeleeuwen dateert. Andere terpen van de terpenreeks Wijnaldum-Berlikum hebben een kern

die uit de Romeinse tijd stamt, maar deze is hier nog niet aangetroffen.

Een veldkartering die door de onderzoekers van het steilkanten te Dronrijp op verzoek van de provincie is uitgevoerd, leverde hoofdzakelijk middeleeuws materiaal op. Berlikum, ooit strategisch gelegen aan de Middellzee, was in de middeleeuwen een handelsdorp en werd bijna een stad. Het is bepaald mogelijk dat de hier besproken terp informatie herbergt over de opkomst van de Friese centra, Berlikum in het bijzonder.

Op vrijdagmiddag 7 september ondertekende gedeputeerde Jannewietske de Vries het contract, waarmee de provincie Fryslân haar eerste terp kocht. Dat gebeurde op de terp zelf, op de akker die nu zijn langste tijd heeft gehad.

Behalve de heer Born als verkopende partij ondertekenden ook enkele Berlikumer kinderen, om aan te geven dat de aankoop met het oog op de toekomst was gedaan. De jeugdige getuigen waren niet alleen gekomen, maar werden vergezeld door alle andere leerlingen van de groepen 5, 6, 7 en 8 van Kristlike Basisskoalle De Fûgelsang uit Berlikum.

Karolingisch aardewerk

Behalve van Jannewietske de Vries kregen de kinderen ook van Jos Bazelmans van de RCE te horen wat een terp was, waarom we die nu gingen kopen en waarom het beter was om gras op de terp

Kinderen zwermen uit om de terp met gras in te zaaien.

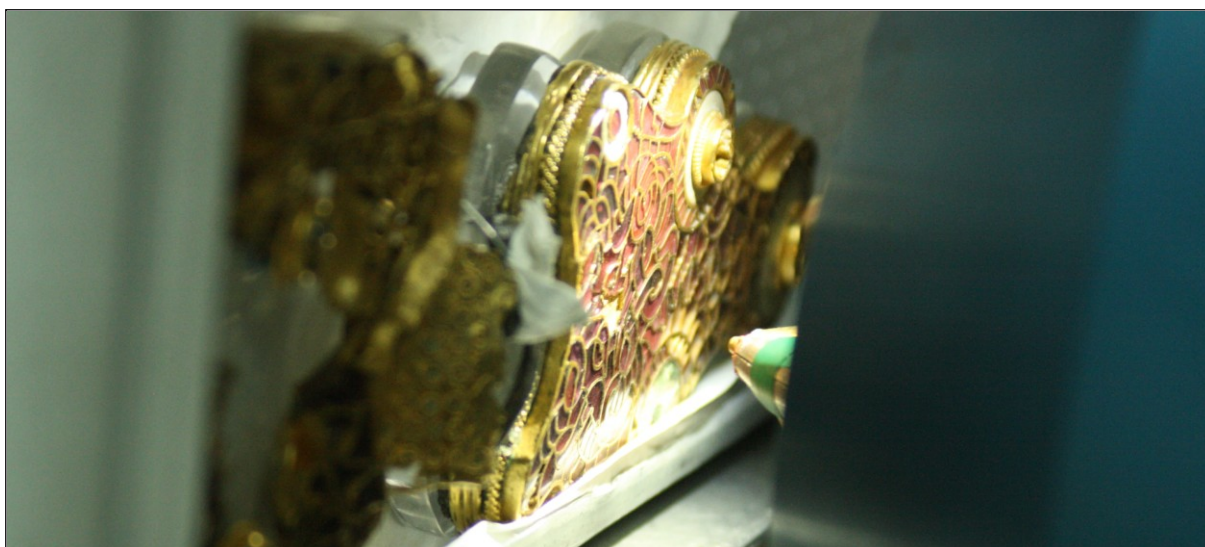
Foto Frans de Vries, Toonbeeld te Stiens

te laten groeien. De RCE staat achter de aankoop van deze terp, ook al betreft het hier geen rijksmonument. Overigens is het aardig om te melden dat Bazelmans bij het betreden van het terrein gelijk een scherp Karolingisch draaischijf-aardewerk mocht rapen, hetgeen hem in zijn motivatie alleen maar kan hebben gesterkt.

Verpacht

Na afloop van de formele handeling van de aankoop bleek dat het elan van de beschermers was overgeslagen op de kinderen, die met rode emmertjes vol graszaad uitzwermden over de terp, nadat zij van de heer Born een korte cursus zaaïen hadden genoten. In het voorjaar zal het terrein werkelijk worden ingezaaid. Momenteel wordt gewerkt aan de verpachting van de terp. De voorwaarden zijn inmiddels opgesteld. Op de terp mag gras worden geteeld en schapen gehouden. Vooruitlopend op het nieuwe gebruik zal door de provincie een schapenhek worden geplaatst.

Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân

Vroegmiddeleeuwse sieraden bevatten stukjes almandijn uit India en/of Oost-Afrika ¹

Afgelopen herfst werden in Parijs rond de vijftig vroegmiddeleeuwse sieraden die ingelegd zijn met rode granaten van het type almandijn onderzocht. Het onderzoek werd geïnitieerd door het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) ² en uitgevoerd in samenwerking met onder andere het Fries Museum (FM) en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) ³. Onder de bekeken objecten waren er een aantal uit het Noord-Nederlandse kustgebied: een fibula uit Baflo (Gr.) (collectie RMO), een fibula uit Aalsum (Fr.) (collectie FM), een zwaardknop uit Ezinge (Gr.) (Collectie FM) en de bekende fibula van Wijnaldum (Fr.) **Nelleke IJssennagger** brengt rapport uit.

Doel van het onderzoek was het achterhalen van de samenstelling en herkomst van de granaten uit verschillende Nederlandse regio's. Vergelijkbaar onderzoek was eerder al uitgevoerd op circa vijftig objecten uit Rhenen (collectie RMO) en wordt in Europese context op honderden vroegmiddeleeuwse sieraden uitgevoerd. Hieronder bevinden zich belangrijke complexen als St. Denis en de in 2009 gevonden Staffordshire Hoard uit Engeland. Dit gebeurt in het kader van het Europese van het Europese CHARISMA-onderzoeksproject naar de

De fibula van Wijnaldum in de Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire. *Foto: Fries Museum*

herkomst van granaten, waarbinnen alle onderzoeksresultaten in een grote database worden verzameld en uiteindelijk zullen worden vergeleken. Hiermee zou een Europa-breed beeld moeten ontstaan van de herkomst en het gebruik van granaten in vroegmiddeleeuwse sieraden.

Protonenversneller

Al het onderzoek wordt uitgevoerd in het *Centre de recherche et de restauration des musées de France* (C2RMF) waar de Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire staat. Dit is een protonenversneller specifiek toegerust op bestudering van kunst- en cultuurobjecten en daarmee uniek in Europa. Deze versneller meet de chemische samenstelling van de granaten, en levert een profiel op dat vergeleken kan worden met bekende granaatmijnen.

Een van de belangrijkste vragen van het onderzoek was of de verschillende regio's van Wijnaldum tot Maastricht zich in verschillende netwerken begeven, of juist gebruik maken van hetzelfde netwerk waarin granaten worden verkregen. De voorlopige resultaten geven hier alvast een antwoord op.

Over het algemeen blijken de Nederlandse objecten uit alle regio's te zijn ingelegd met twee typen almandijn. Het ene type komt met vrij grote zekerheid uit India, meer specifiek de regio Rajasthan dat grenst aan Pakistan.

De chemische samenstelling van het andere type wijst ook op een Indiase herkomst, maar lijkt mogelijk ook op almandijnen uit Oost-Afrika en Madagascar. In bijna alle sieraden, waaronder de fibula van Wijnaldum en de zwaardknop van Ezinge, zijn de twee soorten door elkaar heen

1 Met dank voor de input van de onder genoemden

2 Dr. Annemieke Willemsen

3 Dr. Luc Megens, die alle metingen en analyse uitvoert

gebruikt. Dit wijst er dus op dat de verschillende locaties via een zelfde netwerk aan deze grondstof konden komen, een belangrijk resultaat. De vervolgvraag die hier logischerwijs uit voortkomt is via welke route dit precies gebeurde, iets wat nu kan worden onderzocht.

Pyroop

Opvallend afwijkend in het onderzoek zijn echter de fibulae van Baflo en Aalsum. Deze zijn ingelegd met elk een ander type pyroop, ook een type granaat. Het sieraad uit Baflo is ingelegd met pyroop uit mogelijk Portugal, de speld van Aalsum draagt waarschijnlijk pyroop uit de Bohemen. Blijkbaar wijkt Noord-Nederland ten dele toch af van de rest van het land.

De vraag die zich hier opwerpt is wat deze afwijking betekent, en of het noordelijke kustgebied misschien toch ook in een ander netwerk fungeerde naast het netwerk dat het met andere regio's deelt. Ook is de vraag welk netwerk dit dan was. Misschien dat het vergelijken van alle Europese meetgegevens dat uiteindelijk zal plaatsvinden hier aanwijzingen voor biedt, als het laat zien waar buiten Nederland deze pyropen zijn gebruikt. Hopelijk geeft de analyse in het algemeen een goed beeld van het Europese netwerk en de plaats die Nederland, het Noord-Nederlandse kustgebied in het bijzonder, daarin inneemt.

Nelleke IJssennagger is als archeoloog verbonden aan het Fries Museum te Leeuwarden

Het onderste gedeelte van de grote fibula van Wijnaldum (rechts op de foto) werd in de jaren vijftig bij boer Bergmans op het land gevonden bij het leggen van drainagebuizen. Het sieraad werd geruild met het Fries Museum. Engelse deskundigen zagen meteen dat het iets bijzonder was. In de jaren negentig werd eindelijk archeologisch onderzoek gedaan op de terp waar de fibula tevoorschijn was gekomen, naar aanleiding van de vondst door metaaldetectorzoekers van diverse fragmenten van de kopplaat (links).

Foto: Fries Museum

In memoriam Jurjen Bos

Begin september bereikte ons het schokkende bericht dat op de vierde van die maand in zijn woonplaats Haren (Gr.) op veel te jonge leeftijd onze collega-archeoloog Jurjen Bos was overleden. Jurjen was een getalenteerd en gedreven archeoloog die in meerdere opzichten veel voor het terpenonderzoek heeft betekend. Door **Evert Kramer** en **Gilles de Langen**.

Jurjen Matthijs Bos, geboren te Overveen op 14 december 1957, verdiende zijn sporen met zijn studie naar middeleeuws Waterland bij Amsterdam. Twee van zijn publicaties daarover zijn nog altijd actueel: een handleiding voor een archeologische streekbeschrijving, in 1985 uitgegeven door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), en zijn dissertatie over de Waterlandse veenontginningen uit 1988.

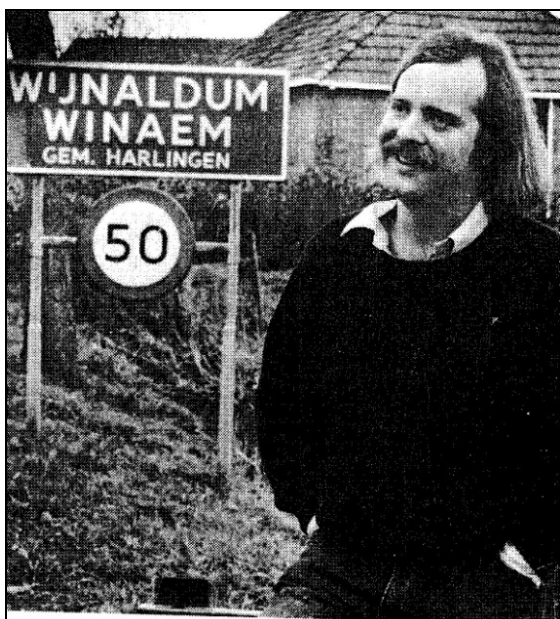
In 1988 werd hij benoemd tot provinciaal-archeoloog in Friesland, aanvankelijk met een aanstelling bij zowel het Fries Museum (ruim een jaar later voortgezet bij de provincie Fryslân) als het Biologisch Archaeologisch Instituut (BAI) van de Rijksuniversiteit Groningen. Omwentelingen in het archeologisch bestel op landelijk niveau lieten ook hun sporen in Friesland voelen en na een paar moeizame aanvangsjaren zag Jurjen de dubbele betrekking tot zijn grote opluchting overgaan in een fulltime aanstelling bij het BAI, later het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA). Hij was er tot enige tijd voor zijn dood universitair docent middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie. Zijn studenten bewaren warme herinneringen aan Jurjens intensieve colleges en betrokken begeleiding.

Frisia-project

Vers binnen op het BAI ondernam hij pogingen om ook in Noord-Nederland regionaal archeologisch onderzoek van de grond te krijgen. Bundeling van krachten en een interdisciplinaire werkwijze waren daarbij belangrijke doelen, niet alleen met het oog op de uitwerking, maar ook ten behoeve van de voorbereiding en uitvoering van veldwerk.

Uiteindelijk zouden zijn inspanningen leiden tot het inter-universitaire Frisia-project, waarvan Jurjen een van de belangrijkste trekkers was.

De bezieling die Jurjen zeker in die beginjaren tentoonspreidde, kunnen wij ons nog helder voor de geest halen. Hij was zo enthousiast over de metaalvondsten die amateurs te Wijnaldum hadden gedaan, dat het ons toescheen alsof het aldaar blootleggen van iets sensationeels slechts een

Jurjen Bos (1957-2012) op een foto uit 1990, aan de vooravond van de opgravingen in Wijnaldum die uiteindelijk drie seizoenen duurden.

Foto: Frans Andringa/Friesch Dagblad

kwestie van tijd was. Hij bracht, om het zo maar eens te zeggen, Hollandse lef naar het Noorden en schroomde niet om op papier te laten drukken dat hij naar Friese koningen ging graven.

Kwaliteitsimpuls

Natuurlijk zou het zo'n vaart niet lopen. Geen van de koningen liet zich lijfelijk betrappen, maar het succes was er niet minder om. De meerjarige opgravingen te Wijnaldum (1991-1993) zorgden voor een geweldige kwaliteitsimpuls en deden ook de maatschappelijke belangstelling voor de terpen enorm toenemen. Aangezien dat laatstgenoemde effect bijzonder duurzaam is gebleken, kan zonder overdrijven gesteld worden dat het onderzoek te Wijnaldum ook de Friese archeologische monumentenzorg tot op heden goed doet. Overigens beperkte Jurjen zich niet tot vroeg-middeleeuws Friesland. Hij droeg ook de eindverantwoording over onderzoeken als die te Wommels-terp Stapert (1994), Winsum-Bruggeburen (1997), Leeuwarden-Minnemastraat (1995) en Sneek-Bons (1990), waarmee hij de gehele periode IJzertijd-Late Middeleeuwen bestreek.

Terpzolen

Zoals gezegd, vestigde hij de aandacht op de metalen voorwerpen die metaal-zoekers bijeen brachten. Hij wees op de waarde van terpzolen. Daarnaast had hij met zijn Amsterdamse

achtergrond een meer dan belangstellend oog voor het non-destructieve onderzoek dat RAAP toentertijd in opdracht van de provincie Fryslân in het terpengebied uitvoerde. En passant hield hij belangrijke verbindinglijnen met het veld open. Ook publicitair bewoog Jurjen zich buiten het Frisia-project. Hij was redacteur van de archeologische kroniek van Friesland over de jaren 1995-2000 en zorgde ervoor dat deze als een zelfstandige publicatie in *De Vrije Fries* verscheen. Hij stond als oprichter en eindredacteur aan de wieg van *Paleo-aktueel*, het tijdschrift van het BAI/GIA dat sinds 1988 jaarlijks verschijnt en waarin Jurjen behalve de naaste collega's ook zijn studenten en contacten een podium bood. Een omvangrijk en gevarieerd aanbod van tientallen publicaties van zijn hand zagen het licht. In de Digitale Bibliotheek Nederlandse Geschiedenis zijn deze op titel en jaar van uitgave te vinden.

Archeologie van Friesland

Maar één publicatie lichten wij eruit, en wel zijn *Archeologie van Friesland*, dat hij schreef toen Jurjen zelf even afstand moest nemen, maar waarmee hij als archeoloog in 1995 een groot publiek bereikte.

Met die laatste opmerking raken wij de tegenstrijdigheden waarmee hij innerlijk te kampen had. Wij kunnen niet beweren dat wij hem doorgrondden, maar net als velen was het ons wel duidelijk dat Jurjen het op het persoonlijke vlak niet makkelijk had. Vanaf het begin had het ons al toegeschenen dat zijn bravoure stoelde op een grote gevoeligheid. Een gevoeligheid die hem de omgang met collega's niet altijd gemakkelijk maakte. Regelmatig terugkerende depressies noopten hem tot periodiek afhaken, tot het hem uiteindelijk teveel werd en hij moest instemmen met een vroegtijdig vertrek.

Wij in het Friese hadden hem, de eerlijkheid gebiedt het ons te zeggen, de allerlaatste jaren uit het oog verloren. Vergeten waren wij hem echter geenszins. Af en toe bereikten ons droeve berichten, om tenslotte te moeten vernemen dat zijn heengaan voor zijn meest hechte vrienden niet als een verrassing was gekomen.

Zijn voortijdig overlijden betreuren wij zeer. Met Jurjen verliest de Nederlandse archeologie een markante persoonlijkheid en de Friese archeologie een belangrijk vernieuwer. Een nieuwe generatie terpenonderzoekers staat momenteel in het veld. Menig pad zullen zij door Jurjen geëffend vinden.

Evert Kramer was tot voor kort conservator archeologie van het Fries Museum. Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Friesland.

Nieuwe publieksruimte bij Archeologisch Depot Nuis

Het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis dient sinds 1997 als opslag voor archeologische vondsten en documentatie uit de drie noordelijke provincies. Het beheer ervan is een wettelijke taak, zoals geregeld in de huidige Monumentenwet. Daarnaast benadrukken de noordelijke provincies een dienstverlenende taak, zowel voor archeologen als voor een algemener publiek. Het depot levert informatie over archeologisch materiaal en zorgt ervoor dat vondsten en vondstgegevens toegankelijk zijn voor derden, onder andere in de vorm van bruiklenen. De eerste jaren was het NAD eigenlijk niet meer dan een externe opslagplaats voor de provinciale musea; er kwamen nauwelijks buitenstaanders. Tegenwoordig trekt het depot daarentegen gemiddeld 1000 belangstellenden, in allerlei gedaante: amateur-archeologen, studenten, onderzoekers, stagiairs, verenigingen en schoolklassen.

De provincies streven ernaar het publieksgebruik verder te vergroten, maar er zijn enkele belemmeringen. Er is een zaaltje voor maximaal twintig niet al te omvangrijke personen en ook de koffievoorziening reikt niet verder dan dat aantal. Een projectiemogelijkheid ontbreekt. Bij grote groepen stoken we nu de eerste loods op, zetten er stoelen of houten kisten neer en plaatsen een wankel

diascherm uit voorbijgeen dagen. En daar zit men dan, tussen de scherven en de schedels - schilderachtig, maar niet handig. Minder pittoresk is het uiterlijk van het depot. Het verbaast niet dat veel mensen de loods altijd hebben aangezien voor een wapenopslag.

In 2012 is het besluit genomen een publieksruimte in te bouwen in de eerste loods en om de entourage wat op te frissen; het ligt tevens in de bedoeling om het depot vanaf de weg beter zichtbaar te maken. Het een en ander krijgt vermoedelijk eind 2013 - begin 2014 zijn beslag. Dan komen bezoekers voortaan via een nieuwe ingang terecht in een algemene ruimte, waar ze in alle gemoedsrust een kopje koffie kunnen drinken, onderwijl ademloos luisterend naar een voordracht of kijkend naar een beamer-presentatie. En wat heel belangrijk is: in de wanden van deze grotendeels glazen ontvangsthal en in de ruimte eromheen komen, systematisch geordend, duizenden voorwerpen te liggen, niet voor de oh's en ah's maar om mensen te laten zien wat er vanaf de prehistorie door mensen is vervaardigd en wat daarvan in de bodem is teruggevonden. Deze vergelijkingscollectie vormt straks het eigenlijke hart van het depot, bedoeld om mensen - professioneel en leek - te informeren over archeologische voorwerpen. Want daar draait het om in Nuis, nu en straks.

Ernst Taayke is beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis

Impressie buitenaanzicht eerste loods, met links de nieuwe toegang.

Tekening: MAD architecten

Land van ontdekkingen

2013 *Land van Ontdekkingen* is een omvangrijk samenwerkingsproject van musea in Noord-Nederland en Oost-Friesland. Het doel is om aan beide zijden van de grens interesse te wekken voor het gemeenschappelijk archeologisch erfgoed. Door **Karel Essink**, secretaris van de Stichting Verdrongen Geschiedenis.

Aan de noordwest Europese kust is veel te ontdekken. Buitenstaanders mogen het landschap als vlak beschouwen, maar onder de grasvlakten verbergt zich een zeer divers verleden. “Land van Ontdekkingen” onthult een gedeelte van deze geheimen en neemt de bezoeker mee op een “expeditie” in de archeologie van deze regio. “Land van Ontdekkingen” is een terugblik op de afgelopen 50 jaar archeologische opgravingen en onderzoek

Het eerste halfjaar van 2013 wordt begonnen met een omvangrijk overzicht in het Ostfriesische Landesmuseum in Emden. Hierna komt de tentoonstelling naar Nederland en zal gelijktijdig te zien zijn in het Drents Museum (Assen), het Fries Museum (Leeuwarden) en in het Groninger museum (Groningen). Elk museum toont hierbij ook nog eens een thema dat typerend is voor de regio. In totaal worden zeven thema’s behandeld:

Thema 1 – Chronologie

Een overzicht wordt getoond van de archeologie in het Friese kustgebied. Dit gebeurt aan de hand van vondstmateriaal uit verschillende perioden sinds het optreden van de mens in dit gebied in de Steentijd.

Thema 2 – Aangepast

Verteld wordt hoe de mens zich heeft aangepast aan het landschap, en hoe hij het veengebied, de hoge zandgronden en de kweldergebieden heeft ontgonnen.

Thema 3 – Vreemd

Getoond wordt dat de mensen in (Ost-)Friesland en Noord-Nederland een handelsnetwerk tot stand brachten, waardoor handelswaren van verre herkomst konden worden verkregen. Enkele voorbeelden: aardewerk uit het Rijnland, vuursteen van Helgoland, Romeinse godenbeelden, Keltisch geld.

Thema 4 – Macht

Hoe was de macht verdeeld? Kun je dat afleiden uit de rijkdom aan grafgraven. Welke rol speelden religie en politiek? En wat was de betekenis van de hoofdelingen, de lokale leiders, in Ost-Friesland?

Pot uit Romeinse tijd, gevonden in Stadsfenne te Sneek.

Foto: Fries Scheepvaartmuseum, Sneek

Thema 5 – Bijzonder

Een houten knots uit de Nieuwe Steentijd staat voor gewelddadige confrontaties tussen mensen. Een ‘kloot’ uit de 17e eeuw bewijst dat het (Friese) klootschieten al meer dan 300 jaar gespeeld wordt.

Thema 6 – Onderzoek

Met welke methoden bepalen wetenschappers de ouderdom van gevonden voorwerpen? Ook wordt de vraag gesteld naar de levensomstandigheden van de mens honderden jaren geleden. Hoe oud werd hij? Welke ziekten kwamen voor en eisten hun tol?

Thema 7 – Verborgen

Dit gaat over in de bodem verborgen schatten. Waarom werden waardevolle voorwerpen, bijv. goud, verstopt? Was de eigenaar in gevaar? Of hebben we te doen met een offergave aan voorchristelijke goden voor het afdwingen van geluk?

Deelnemende musea

Ostfriesische Landesmuseum (Emden):
“Die Archäologie des friesischen Küstenraums“
27 januari – 16 juni 2013
www.landmuseum-emen.de

Groninger Museum (Groningen):
“Het verdrongen land is vruchtbaar”
21 september 2013 – 14 februari 2014
www.groningermuseum.nl

Drents Museum (Assen):
“Op zoek naar de Trechterbekercultuur”
12 oktober 2013 – 5 januari 2014
www.drentsmuseum.nl

Fries Museum (Leeuwarden):
“Oer Fries design”
Vanaf September 2013
www.friesmuseum.nl

De weinig bekende vorser van wierden dr. W.K.J. Schoor

Het archeologisch onderzoek van de wierden vangt aan met de commerciële exploitatie van de wierdegrond in de negentiende eeuw. Het zijn geïnteresseerde geleerden die naast hun werk zich met de oudheden uit de wierden bezig houden. Eén van deze geleerden was dr. W.K.J. Schoor. Door **Egge Knol**.

Deze Schroom schreef meerdere artikelen, waarvan het in 1887 in *De Vrije Fries* verschenen artikel titel *Praehistorische honden der terpen* de meeste bekendheid geniet (Schoor 1887). Hiermee was hij immers de eerste die over de huisdieren uit de wierden publiceerde. Schoor zelf kreeg echter weinig aandacht. In de onlangs verschenen feestbundel voor Dr. Wietske Prummel, ter gelegenheid van haar afscheid van de Rijksuniversiteit Groningen heeft ondergetekende een bijdrage geschreven die hier in verandering brengt (Knol 2012).

Willem Karel Johannes Schoor werd op 8 maart 1844 in Leiden geboren als zoon van genees- en heelmeester Johan Karel Schoor en Johanna Elisabeth Geraas. Hij werd, twintig jaar oud, ingeschreven aan de universiteit van zijn geboortestad bij de Medische faculteit. De succesvolle student ging de richting van de natuurwetenschappen op en promoveerde in 1872 op het proefschrift *Over amonia en hare bepaling*. In hetzelfde jaar huwde hij met Sara Petronella Spille. Het echtpaar kreeg in Leeuwarden twee maal een zoon Jan Willem. De eerste leefde kort.

Schoor werd leraar scheikunde, eerst in Zierikzee en vanaf oktober 1877 aan de Rijks HBS in Leeuwarden. In 1888 noopte zijn gezondheid om uit te zien naar een kleinere school. Het werd de Rijks HBS van Meppel. Zoals destijds gebruikelijk was Schoor ook buiten het onderwijs met zijn vak bezig. Voor een goede scheikundige was er in een agrarische provincie wel emplot. Uit diverse advertenties in de Leeuwarder Courant valt op te maken dat Schoor actief was bij melkcontrole, bij de kwaliteit van mosterd en van kunstzout en gemeente Leeuwarden adviseerde over drinkwater. Schoor kreeg al op vroege leeftijd ernstige gezondheidsklachten en ging 49 jaar oud in 1893 met pensioen. Hij verhuisde naar Leiden waar hij 53 jaar oud overleed.

Fries Genootschap

Bij zijn komst in Leeuwarden werd Schoor lid van het nog altijd bestaande *Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* opgericht 1827. De leden van het genootschap behoorde doorgaans

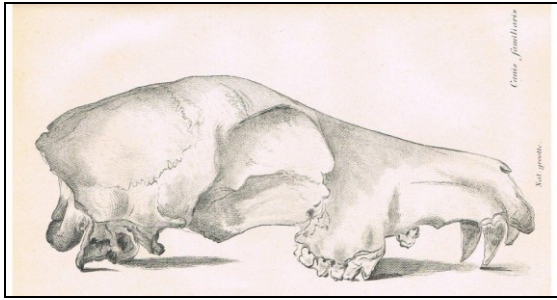
tot de bovenlaag en de gegoede burgers in de provincie Friesland. Een academicus als Schoor was in dit gezelschap geheel op zijn plek. Het genootschap was zich goed bewust dat in een rap tempo de wierden verdwenen en het verzamelen van bodemvondsten kreeg veel aandacht. Het genootschap had ook een verzameling geologische en natuurhistorische voorwerpen. Schoor volgde in 1885 de apotheker J.J. Bruinsma op als conservator van de natuurhistorische afdeling. Al spoedig publiceerde hij over een pas gevonden menselijk skelet uit Lutje Lollum. Schoor publiceerde in een feestbundel voor dr. C. Leemans, directeur van het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden. Hij was goed bekend met de conservator dr. W. Pleyte van datzelfde museum en werd voor Pleyte de correspondent in Friesland. Schoors werk in Friesland resulteerde in vier artikelen en twee ongepubliceerde rapporten (Schoor, 1885; 1887a; 1887c). Zijn waarnemingen in de wierden brachten hem ook tot een artikel waarin hij diverse vondsten van tonputten beschreef uit Hiaure, Welsrijp, Finkum en Beetgum. Het bracht hem tot een beschouwing over drinkwater in het onbedijkte zilte woongebied (Schoor, 1888).

Archeozoölogie

Op 6 november 1884 hield Schoor voor het Fries Genootschap een voordracht over de honden uit de wierden. Hij nam veel tijd om met hulp van klassieke bronnen, kunstgeschiedenis en oude schrijvers al hetgeen over de hond bekend was op een rij te zetten om te eindigen bij de studie van Rüttimeyer (1861) over de fauna van de Zwitserse paalwoningen. Het onderzoek van Rüttimeyer en zijn navolgers was het begin van de wetenschappelijke studie van de overgebleven resten van huisdieren.

Op basis van de aangetroffen resten werden meerdere rassen van dieren beschreven. Schoor had hiervoor acht hondenschedels tot zijn beschikking: vijf van het Fries Museum en drie van het Rijksmuseum van Oudheden. Hij herkende de door Rüttimeyer en navolgers onderscheiden ondersoorten: de *Canis familiaris palustris* ofwel turf hond (twee stuks uit Aalsum), de *Canis familiaris matricis optimae* ofwel bronshond (twee exemplaren uit Hallum, een uit Teerns en een van de wierde Feitsmastate) en tenslotte de *Canis familiaris intermedius* ofwel voorloper van de jachthond (een uit Aalsum en een uit Beetgum).

Aan een opsplitsing naar bewoningsperiode deed Schoor niet. Het zou nog enkele decennia duren voordat die periodisering duidelijk werd en de gevonden botten per periode beschreven werden en dat bovendien conclusies op het hele skelet en niet enkel op de schedel gebaseerd moesten worden. Bovendien werd duidelijk dat een conclusie niet op

De afbeeldingen van Schoor voorstellende *Canis familiaris palustris* ofwel turf hond uit Aalsum (grootste lengte 14,9 cm). Gravures naar Schoor 1887

acht maar op een heleboel beenderen gebaseerd moest worden.

In 1888 kwam een wierde bij Stiens van de gebroeders Veldstra aan snee bij het winnen van terpaarde. Ze hadden hiervoor apart een opvaart gegraven naar de Dokkumer Ee. Schoor had een ambitieus onderzoeksprogram opgesteld zoals blijkt uit zijn eerste rapport: *overwegende dat tot nog toe nimmer eene terp wetenschappelijk onderzocht werd, een onderzoek waarbij acht was gegeven op de samenstelling der verschillende grondlagen, den aard der voorwerpen in de verschillende lagen gevonden, op grondsoorten, op overblijfsels van flora en fauna, verzocht ik de heren veldstra mij in de gelegenheid te stellen een wetenschappelijk onderzoek bij gelegenheid van de afgraving van deze terp te mogen doen.*

Samenwerking

Schoor bood samenwerking aan met het Friesch Genootschap, maar dit knapte af op Schoors voorwaarde dat de kosten door het Genootschap vergoed werden. De heren van het genootschap waren daartoe niet bereid. Het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) had daar minder moeite mee en zag zo een goede mogelijkheid een graantje mee te pikken van de prachtige vondsten uit de wierden, zonder zelf voortdurend aanwezig te zijn. Schoor leverde het Rijksmuseum ook voorwerpen en botten uit de wierden: Teerns, Beetgum, Deinum, Finkum, Aalsum en Jeslum. Geheel in overeenstemming met zijn visie op de archeologie zond Schoor ook talloze schedels en botten van dieren op, maar deze werden door de directeur van het Rijksmuseum buiten de catalogus gehouden. Het tekent de voorwerpgerichtheid van het Rijksmuseum terwijl Schoor vanuit zijn natuurwetenschappelijke achtergrond zich juist realiseerde dat die beenderen informatie over het verleden in zich bergen. Pas een kwart eeuw later zou dat materiaal bij de studies van dr. A.E. van Giffen van pas komen en de aandacht krijgen die het verdiende.

Schoor beperkte zijn archeologisch werk niet tot Friesland. Hij hielp Pleyte, die in de eerste plaats egyptoloog was, met scheikundige experimenten. In het Rijksmuseum van Oudheden was een handschrift in papyrus waarvan men dacht dat er recepten voor het maken van goud in stonden. De experimenten van Schoor toonde aan dat het gewone recepten voor metaalmengsels waren (Pleyte en Schoor, 1887). Op 12 oktober 1888 brachten Schoor en Pleyte van uit Meppel een bezoek aan de vindplaats van een Romeins muntschat in Onna en de grafheuvels en hunebedden in Havelte. Hij publiceerde ook over een skeletvondst bij Loenen in Utrecht (Schoor 1891). Schoor was voor het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een bruikbare correspondent in het noorden die bij de nodige archeologische ontdekkingen een rol speelde. Met zijn publicatie *Praehistorische honden der terpen* en met het verzamelen van dierenbotten had dr. W.K.J. Schoor een begin gemaakt met een onderzoeksrichting die na zijn dood belangwekkende navolging kende en waaraan dr. Wietske Prummel veel heeft bijgedragen.

Egge Knol is als archeoloog verbonden aan het Groninger Museum en voorzitter van de Vereniging voor Terpenonderzoek

Literatuur

- Knol, E., 2012: Dr. W.K.J. Schoor and the Frisian terpdog. In D.C.M. Raemaekers, E. Esser, R.C.G.M. Lauwerier en J.T. Zeiler (red.) *A bouquet of archaeozoological studies. Essays in honour of Wietske Prummel*. Groningen. 21-29.
- Pleyte, W. & W.K.J. Schoor 1887. Asémos, mededeling naar aanleiding van chemische proeven. In *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen afdeling Letterkunde* 3e reeks 3, 211-236.
- Rüttimeyer, I., 1861. *Die Fauna der Pfahlbauten der Schweiz*. Basel.
- Schoor, W.K.J., 1872. *Over amonia en hare bepaling*. Dissertatie Universiteit Leiden.
- Schoor, W.K.J., 1885. Le sépulcre de Lutje Lollum. In *Etudes archéologiques, linguistiques et historiques dédiées à Mr. le Dr. C. Leemans à l'occasion du cinquantième anniversaire de sa nomination aux fonctions de Directeur du Musée archéologique des Pays-Bas*, Leiden, 256-8 & fig. 1-7.
- Schoor, W.K.J., 1887a. Merkwaardige urnen, *Friesche Volksalmanak voor het jaar 1887*, 174-81.
- Schoor, W.K.J., 1887b: Praehistorische honden der terpen. *De Vrije Fries* 17(eerste aflevering), 115-141.
- Schoor, W.K.J., 1888: Drinkwaterputten in terpen, *Friesche Volksalmanak voor het jaar 1888*, 118-125.
- Schoor, W.K.J., 1891. Het skelet van een Merovinger, Bijdrage tot de ethnologie van ons land. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 2^e reeks 27 deel 1, 197-199.

JAARREKENING 2012

	In euro's
INKOMSTEN	
Contributies 2011	225,00
Contributies 2012	3.045,00
Contributies 2013	65,00
Verkoop publicaties	558,00
In 2011 ontvangen rentes	1.556,89
TOTAAL INKOMSTEN 2012	5.449,89

UITGAVEN	
Kamer van Koophandel	24,08
Centraal Boekhuis	10,39
Vergaderkosten	246,90
Drukken Jaarverslag	1.855,00
Drukken nieuwsbrief	1.054,86
Diversen	397,81
Subsidies*	3.700,00
Kosten betalingsverkeer	53,81
TOTAAL UITGAVEN IN 2012	7.342,85

RESULTAAT 2012	-1.892,96
-----------------------	------------------

KAPITAAL PER 31-12-2011	42.160,51
KAPITAAL PER 31-12-2012	40.267,55

* Toelichting subsidies

Land der Entdeckungen, EDR-project	3.000,00
AMS-dateringen schoenen C. v. Driel	700,00

Deze jaarrekening is op 13februari 2013 door de kascommissie, bestaande uit Gilles de Langen en Henny Groenendijk, gecontroleerd. Op de jaarvergadering van 11 februari 2012 is overigens besloten de contributie met ingang van 1 januari 2013 te verhogen tot 17,50 euro.

VERENIGINGSWINKEL

Leden van de vereniging kunnen onderstaande publicaties met korting aanschaffen. Niet-leden kunnen de publicaties ook bestellen, maar betalen iets meer.

Jaarverslagen

- Jaarverslag 2, 1917-1918, met Van Giffen's verslag over de opgraving in Wierhuizen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 3/4, 1919-1920, met o.a. de opgraving in het Karolingische grafveld te Godlinze. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

- Jaarverslag 7/8, 1922-1924, met o.a. de opgraving te Hatsum (Friesland). Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 25-28, 1941-1944, 3 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland) en een artikel van Glasbergen over *terra sigillata* in Groningen. Prijs voor leden 10 euro.
- Jaarverslag 29-32, 1944-1948, 2 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland). Prijs voor leden 10 euro; niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 33-37, 1949-1953, 3 delen (met platen), o.a. over Valkenburg (Zuid-Holland) en Deinum. Prijs voor leden 10 euro.
- Jaarverslag 51, 1969, 50 jaar terpenonderzoek. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 52-54, 1967-1970, Romeinse castella. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.
- Jaarverslag 66-72, 1982-1988, o.a. een artikel van De Langen en Waterbolk over Ezinge, verder Leeuwarden en Kimsward. Prijs voor leden 10 euro, voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 73-74, 1989-1990, themanummer over het grafveld Oosterbeintum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 75, 1991, 75 jaar terpenonderzoek; diverse artikelen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 76-82, 1992-1998, o.a. artikel van Bazelmans over het laat-Romeinse bewoningshiaat en van Heinze over vondsten op het Ostfriesische Watt. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 83-90, 1999-2006, o.a. artikelen over Hoxwier bij Mantgum, kokkels en vroeg-middeleeuwse grafvelden. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 91, 2007, themanummer over de wierde Englum. Prijs voor leden 13,50 euro; voor niet-leden 22 euro.
- Jaarverslag 92, 2008, themanummer over de wierde Dorkwerd. Prijs voor leden 13 euro; voor niet-leden 19,50 euro.
- Jaarverslag 93, 2010, o.a. artikelen over het gebruik van zoden en over het begin van het wierdenonderzoek. Prijs voor leden 11 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 94, 2011, over ijzertijd-kralen. Prijs voor leden 6,50 euro; voor niet-leden 9,50 euro.
- Jaarverslag 95, 2013, oratie van prof. dr. Gilles de Langen. Prijs voor leden 5 euro; voor niet-leden 6 euro.

Andere publicaties

G.J. de Langen, zonder jaartal. De opgraving Gouverneursplein-Sint Jacobsstraat 1979. Prijs voor leden 4 euro; voor niet-leden 5 euro.

M. Miedema, 1983. Vijftientig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen. Drie delen. Dissertatie VU Amsterdam. Prijs voor leden 40 euro; voor niet-leden 50 euro.

M. Miedema, 2000. West-Fivelingo 600 v. Chr. - 1900 n. Chr. Archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen. Overdruk van een artikel uit *Palaeohistoria* 41/42:237-443. Losbladig. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

J. A. W. Nicolay (red.), 2010: Terpbewoning in oostelijk Friesland. Twee opgravingen in het voormalige kweldergebied van Oostergo. Groningen Archaeological Studies 10. 321 pagina's, geheel in kleur; met een aantal losse inlegvellen. Prijs voor leden: € 45,00.

D. A. Gerrets, 2010: Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd. Groningen Archaeological Studies 13. 249 pagina's, zwart-wit met enkele kleurenpagina's; met CD-Rom. Prijs voor leden: € 25,50.

Van enkele van deze publicaties zijn slechts enkele exemplaren beschikbaar. Wie het eerst komt, die het eerst maakt!

U kunt de boeken bestellen bij de secretaris, Annet Nieuwhof, p/a GIA, Poststraat 6, 9712 ER, Groningen. E-mail: a.nieuwhof@rug.nl. Over de bestellingen worden portokosten berekend.

WEBSITE TERPENVERENIGING

In maart 2013 gaat de website van de vereniging in de lucht: www.terpenonderzoek.nl.

Op de website staan de doelstelling en werkwijze van de vereniging, tekstjes over de geschiedenis van de vereniging, de eerste opgravingen en de huidige opgravingen, en een rubriek terpennieuws, met de laatste nieuwtjes over opgravingen en uitwerking van terpenonderzoek. Verder zijn alle Nieuwsbrieven te downloaden, staan de inhoudsopgaven van de nog leverbare Jaarverslagen, een bestelformulier en een aanmeldformulier op de site en is er lange rij links naar organisaties die zich ook richten op terpenonderzoek of de presentatie daarvan.

Voorstellen voor de rubriek terpennieuws kunnen naar Wietske Prummel, w.prummel@rug.nl

LIDMAATSCHAP

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij penningmeester Wietske Prummel of secretaris Annet Nieuwhof.

E-mail: w.prummel@rug.nl
a.nieuwhof@rug.nl

Adres: p/a Groninger Instituut voor Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Leden steunen door hun bijdrage het wetenschappelijk onderzoek van terpen en wierden. Zij ontvangen als tegenprestatie de Jaarverslagen en de nieuwsbrief 'Van wierden en terpen' (beide verschijnen in principe onregelmatig), en kunnen deelnemen aan excursies die door de vereniging worden georganiseerd.

CONTRIBUTIE 2013

De acceptgirokaarten voor de betaling van de contributie worden met deze nieuwsbrief verstuurd. Leden die de contributie over 2013 al hebben voldaan, ontvangen deze uiteraard niet. Tijdens de jaarvergadering van 11 februari 2012 is besloten de contributie met ingang van 1 januari 2013 te verhogen van € 15,00 tot € 17,50, in verband met de toenemende activiteiten van de vereniging en de stijgende kosten.

De penningmeester, Wietske Prummel

KOPIJ

Kopij en aanbevelingen voor op te nemen rubrieken of berichten, kunnen ingezonden worden naar de Redactie van de Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek, p/a G. A. Bakker, Hanenburg 13, 8926 KT Leeuwarden.

E-mail: ga-bakker@hetnet.nl

COLOFON

De Mededelingen van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnen sinds 1984 op onregelmatige tijdstippen. De redactie bestaat op dit moment uit Gerhard Bakker en Evert Kramer. De eerstvolgende nieuwsbrief verschijnt naar verwachting in november. Deadline kopij: 1 oktober 2013.

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

ISSN 13813331